

HERBERT MARCUSE

ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Με τις παραπάνω σκέψεις επιχειρούμε να περιγράψουμε τις τάσεις και τις πιέσεις στη λεγόμενη «κοινωνία τῆς ἀφθονίας», μιὰ ἔννοια, ποῦ (δικαιολογημένα ἢ ἀδικαιολόγητα) ἔχει διατυπωρεῖ γιὰ νὰ περιγράψει τὴ σύγχρονη ἀμερικανικὴ κοινωνία. Τὰ τυπικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ εἶναι : 1. ἓνα ὑπεραναπτυγμένο βιομηχανικὸ καὶ τεχνικὸ δυναμικὸ ποῦ τὸ μεγαλύτερο μέρος του ἑοδεύεται στὴν παραγωγή καὶ στὴ διανομὴ εἰδῶν πολυτελείας, παιχνιδιῶν κλπ., με τὴ σπατάλη τῆς «προγραμματισμένης ἀχρήστευσης» τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἢ παραστρατιωτικῶν προγραμμάτων, με ἄλλα λόγια : στὴν παραγωγή τέτοιων ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν, ποῦ οἱ οἰκονομολόγοι καὶ οἱ κοινωνιολόγοι τὰ ἔχουν ὀνομάσει «μὴ παραγωγικά». 2. ἓνα ἀνερχόμενο βιωτικὸ ἐπίπεδο, στὸ ὁποῖο συμμετέχουν ἐπίσης καὶ τὰ μέχρι τώρα μὴ προνομιούχα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ. 3. μιὰ μεγάλου βαθμοῦ συγκέντρωση τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς δύναμης, ἡ ὁποία συμβαδίζει με μεγάλες ὀργανωτικὲς ἐπεμβάσεις τῆς κυβέρνησης στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ. 4. ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ψευτοεπιστημονικὴ ἔρευνα, ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ

χειραγώγηση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀτόμων καὶ ομάδων ἀτόμων στὴν ἐργασία καὶ στὸν ἐλεύθερο χρόνο – ὅπου ἀναλύεται ἡ συμπεριφορὰ τῆς ψυχῆς, τοῦ ἀσυνείδητου καὶ τοῦ ὑποσυνείδητου καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀναλύσεων χρησιμοποιοῦνται γιὰ ἐμπορικούς καὶ πολιτικούς σκοπούς. "Ὅλες αὐτὲς οἱ τάσεις συνδέονται μεταξύ τους καὶ συνθέτουν τὸ σύνδρομο ποὺ χαρακτηρίζει τὴν «κανονικὴ» λειτουργία τῆς «κοινωνίας τῆς ἀφθονίας». "Ἄν θέλαμε νὰ παρουσιάσουμε λεπτομερειακὰ αὐτὴ τὴν ἀλληλοεξάρτηση, θὰ ξεπερνούσαμε τὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας· ἐδῶ μᾶς χρησιμεύει σὰν κοινωνιολογικὴ ἀφετηρία γιὰ τὴν παρακάτω θέση : οἱ τάσεις καὶ οἱ πιέσεις στὶς ὁποῖες εἶναι ἐκτεθειμένο τὸ ἄτομο, δὲν προέρχονται ἀπὸ ἀτομικὲς διαταραχὲς καὶ ἀσθένειες, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κανονικὴ λειτουργία τῆς κοινωνίας (καὶ τοῦ ἀτόμου).

«Κανονικὴ λειτουργία» : πιθανὸν γιὰ ἓνα γιατρὸ ὁ ὅρισμός αὐτὸς εἶναι μονοσήμαντος. Ὁ ὀργανισμὸς λειτουργεῖ κανονικά, ὅταν λειτουργεῖ χωρὶς διαταραχὲς καὶ σύμφωνα μὲ τὴ βιολογικὴ καὶ φυσιολογικὴ δομὴ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Οἱ ἀνθρώπινες ἱκανότητες καὶ δυνατότητες μποροῦν βέβαια νὰ διαφέρουν ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο· ἀσφαλῶς καὶ ὀλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος ἔχει ἀλλάξει πολὺ στὴν πορεία τῆς ἱστορίας· ὅλες ὅμως οἱ ἀλλαγὲς ἔγιναν πάνω σὲ μιὰ σταθερὴ βιολογικὴ καὶ φυσιολογικὴ βάση. Ὁ γιατρός θὰ λάβει βέβαια ὑπόψη του στὴ διάγνωση τὸ περιβάλλον, τὴ μορφωσιμὴ καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀσθενοῦς· οἱ παράγοντες αὐτοὶ μποροῦν νὰ περιορίσουν τὸ βαθμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ φτάσει ἡ κανονικὴ λειτουργία καὶ τὸν ὅρισμό της, μποροῦν μάλιστα νὰ τὴ θέσουν σὲ κίνδυνο, ἀλλὰ σὰν κριτήριον καὶ σκοπὸς ἡ κανονικότητα παραμένει μιὰ καθαρὴ καὶ εὐλογη ἔννοια. Σὰν τέτοια εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν «ὑγεία», καὶ οἱ ἐκάστοτε παρεκκλίσεις δίνουν τοὺς διαφορετικούς βαθμοὺς τῆς «ἀσθένειας».

Σὲ μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ θέση βρίσκεται ὁ ψυχίατρος. Ἀφοῦ χρησιμοποιοῦμε τὴν ἔκφραση αὐτὴ στὴν πλατύτερη σημασία της, ἰσχύει

τὸ ἴδιο γιὰ ψυχολόγους, ψυχοθεραπευτές καὶ ψυχαναλυτές. Θὰ κά-
νουμε διαφοροποιήσεις, ὅταν αὐτές εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὸ θέμα
μας. Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ φαίνεται ὅτι ὁ γενικὸς ὀρισμὸς τῆς κανο-
νικότητας διαφέρει ἐλάχιστα ἀπὸ αὐτὸν ποὺ δίνει ὁ γιατρός. Ἡ κα-
νονικὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος (ψυχὴ καὶ σῶμα) δίνει στὸ ἄτομο
τὴν δυνατότητα νὰ δρᾷ σὲ συμφωνία μὲ τὸ ρόλο του σὰν παιδί, ἐνή-
λικος, πατέρας ἢ μητέρα, ἀνύπαντρος ἢ παντρεμένος, μὲ τὴν ἐργασία
του, τὸ ἐπάγγελμά του καὶ τὴν κοινωνικὴ του θέση. Βλέπουμε ὅμως
ἀμέσως ὅτι αὐτὸς ὁ ὀρισμὸς περιέχει παράγοντες ποὺ ἀνήκουν σὲ
μιὰ ἐντελῶς νέα διάσταση, στὴν κοινωνικὴ. Ἡ κοινωνία ἐμφανίζεται
σὰν ἕνας παράγοντας τῆς κανονικότητας σὲ μιὰ πολὺ οὐσιαστικό-
τερη ἔννοια ἀπὸ αὐτὴ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπίδρασης, ὥστε τὸ «κανονι-
κὸ» δηλώνει μᾶλλον μιὰ κοινωνικὴ καὶ θεσμικὴ παρά μιὰ ἀτομικὴ
βασικὴ σύσταση. Ἴσως μπορεῖ νὰ καταλαβαίνει κανεὶς εὐκολὰ τί ἐν-
νοεῖται μὲ τὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ συστήματος, τῶν
πνευμόνων καὶ τῆς καρδιάς· τί θὰ πεῖ ὅμως κανονικὴ λειτουργία
στὴν ἀγάπη, στὸ μίσος, στὴν ἐργασία καὶ στὴ σχόλη, σὲ μιὰ συγ-
κέντρωση μετόχων, στὸ γήπεδο τοῦ γκόλφ, στὴ φτωχογειτονιά,
στὴ φυλακὴ ἢ στὸ στρατό; Φυσικὰ δὲν ὑπάρχει καμιὰ διαφορὰ
στὴν κανονικὴ λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ ἢ ἀναπνευστικοῦ συστήμα-
τος ἑνὸς ὑγιοῦς ἀνώτερου ὑπάλληλου καὶ ἑνὸς ὑγιοῦς ἐργάτη ἢ νέ-
γρου· αὐτὸ ὅμως δὲν ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ψυχὴ. Γιατί δὲ θὰ ἦταν
κανονικό, ἂν ὁ ἕνας σκεφτόταν, αἰσθανόταν ἢ ἐνεργοῦσε ὅπως ὁ ἄλ-
λος. Καὶ τί θὰ πεῖ «κανονικὴ» ἀγάπη, «κανονικὴ» οἰκογένεια, «κανο-
νικὴ» ἐργασία;

Ὁ ψυχίατρος θὰ μπορούσε βέβαια νὰ ἐνεργήσει ὅπως ὁ παθολόγος
καὶ νὰ ἐπιδιώξει μὲ τὴν θεραπεία νὰ ἐντάξει τὸν ἄρρωστο πάλι στὴν
οἰκογένειά του, στὸ ἐπάγγελμά του, στὸ περιβάλλον του, προσπα-
θώντας ὅσο εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπηρεάσει ἢ ἀκόμη καὶ νὰ ἀλλάξει τοὺς
παράγοντες τοῦ περιβάλλοντος. Σὲ λίγο ὅμως θὰ προσκρούσει σὲ
ἐμπόδια, π.χ. ὅταν οἱ τάσεις καὶ οἱ πιέσεις τοῦ ἀρρώστου δὲν προ-
καλοῦνται οὐσιαστικὰ ἀπὸ ὀρισμένες δυσμενεῖς συνθηκὲς

του επαγγέλματός του, τῆς γειτονιάς του ἢ τῆς κοινωνικῆς του θέσης, ἀλλὰ ἀπὸ τῆ γενικῆ φύσιν τοῦ επαγγέλματος, τῆς γειτονιάς καὶ τῆς κοινωνικῆς θέσης — στὴν κανονικὴ τους κατάσταση. Μὲ τὸ νὰ προσαρμόζει κανεὶς τὸν ἀσθενῆ σὲ αὐτὴ τὴν κανονικότητα, σημαίνει ὅτι ἀποδέχεται τὶς τάσεις καὶ τὶς πιέσεις σὰν κανονικές· ἢ γιὰ νὰ τὸ ἐκφράσουμε πιὸ καθαρά: σημαίνει ὅτι τὸν φέρνει στὴ θέση νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀρρώστια του σὰν ὑγεία, δηλαδὴ αὐτὸς ποὺ εἶναι ὑγιῆς καὶ κανονικὸς δὲν ἀντιλαμβάνεται καθόλου τὴν ἀρρώστια σὰν τέτοια. Αὐτὸ συμβαίνει, ὅταν ἡ ἐργασία ποὺ κάνει ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν τῆς τέτοια ποὺ νὰ «ἐξουδετερώνει τὸ πνεῦμα», μονότονη καὶ περιττὴ (ἔστω καὶ ἂν πρόκειται γιὰ μιὰ καλοπληρωμένη καὶ «κοινωνικὰ» ἀναγκαία ἐργασία): αὐτὸ συμβαίνει, ὅταν τὸ ἄτομο, σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἄρχουσα κοινωνία, ἀντίκει σὲ μιὰ μὴ προνομιούχο μειονότητα, ποὺ ἀπὸ παλιὰ ἦταν φτωχὴ καὶ γι' αὐτὸ ἐκτελοῦσε τὶς κατώτερες καὶ «βρώμικες» σωματικὲς ἐργασίες. Τὸ ἴδιο θὰ ἴσχυε (ἂν καὶ σὲ διαφορετικὴ μορφή) γιὰ τὸ ἄλλο μέρος, γιὰ τοὺς κυρίους τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς πολιτικῆς: ἡ ἱκανότητα γιὰ ἀπόδοση καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιτυχία ἀπαιτοῦν ἐδῶ — καὶ ἀναπαράγουν — τὶς ιδιότητες ἐντεχνης θρασύτητας, ἠθικῆς ἀδιαφορίας καὶ μόνιμης ἐπιθετικότητας. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ «κανονικὴ» λειτουργία θὰ ὀδηγοῦσε σὲ μιὰ παραμόρφωση καὶ ἕναν ἀκρωτηριασμό τοῦ ἀνθρώπου — ὅσο ἀπλὰ καὶ ἂν ἤθελε νὰ ὀρίσει κανεὶς τὶς ιδιότητες τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Erich Fromm ἔγραψε τὸ βιβλίο *The Sane Society* (1), ποὺ ὁ τίτλος ὑποδηλώνει μιὰ μελλοντικὴ κοινωνία, ἐνῶ αὐτὴ ποὺ ὑπάρχει σήμερα παρουσιάζεται ἀρρωστη, μὴ φυσιολογικὴ. Ἄς πάρουμε τώρα τὸ ἄτομο, ποὺ σὰν πολίτης μιᾶς ἀρρωστης κοινωνίας συμπεριφέρεται κανονικά, ὅπως ἀρμόζει, καὶ φυσιολογικά: ἕνα τέτοιο ἄτομο δὲν εἶναι ἀρρωστο; Ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν ἀπαιτεῖ μιὰ ἀντίθετη ἀντίληψη τῆς πνευματικῆς ὑγείας — μιὰ ἄλλη ἰδέα, ποὺ νὰ περιέχει (καὶ νὰ διατηρεῖ) ἐκεῖνες τὶς πνευματικὲς ιδιότητες, οἱ ὁποῖες μεταβάλλονται σὲ ταμπού, παρεμποδίζονται καὶ διαστρέφονται μὲ τὴν ὑπάρχουσα ὑγεία μέσα στὴν ἀρρωστη κοινωνία; (Πνευματικὴ ὑγεία θὰ σήμαινε π.χ. τὴν ἱκανότητα νὰ ζεῖ κανεὶς ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον ἢ νὰ ζεῖ ἀπροσάρμοστα).

Στὴ συνέχεια θὰ παρουσιάσουμε δοκιμαστικὰ ἓναν ὀρισμὸ τῆς «ἄρρωστης κοινωνίας», πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἐρώτηση, ἂν καὶ μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ ἀντιστοιχεῖ αὐτὴ στὴν «κοινωνία τῆς ἀφθονίας». Μιὰ κοινωνία εἶναι ἄρρωστη, ὅταν οἱ θεμελιακοὶ θεσμοὶ καὶ οἱ σχέσεις της (δηλ. ἡ δομὴ της) δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀξιοποίηση τῶν ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν μέσων γιὰ τὴν καλύτερη δυνατὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴ δυνατὴ καὶ στὴν πραγματικὴ ἀνθρώπινη κατάσταση, τόσο μεγαλύτερη γίνεται ἡ ἀνάγκη γι' αὐτὸ ποὺ ἔχουμε ὀνομάσει «πρόσθετη καταπίεση», δηλαδή καταπίεση τῶν ὀρμῶν, ποὺ δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴ διατήρηση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ τὰ καθιερωμένα συμφέροντα γιὰ τὴ διατήρηση τῆς κατεστημένης κοινωνίας. Αὐτὴ ἡ πρόσθετη καταπίεση τῶν ὀρμῶν καὶ ἀπώθηση δημιουργεῖ στὰ ἄτομα νέες τάσεις καὶ πιέσεις (πέρα ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς συγκρούσεις). Συνήθως ἡ κανονικὴ λειτουργία τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας ἐγγυᾶται τὴν ἀπαραίτητη προσαρμογὴ καὶ ὑποταγὴ (φόβος γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς ἐργασίας ἢ τῆς κοινωνικῆς θέσης, ἀποκλεισμὸς ἀπὸ τὴν κοινωνία κλπ.)· μιὰ ἰδιαίτερη διαδικασία γιὰ τὴν ἄσκηση πρόσθετης ψυχικῆς πίεσης εἶναι περιττή. Ἀλλὰ στὴ σύγχρονη κοινωνία τῆς ἀφθονίας ὑπάρχει μιὰ τέτοια διάσταση ἀνάμεσα στὶς μορφές ὕπαρξης καὶ στὶς δυνατότητες ἀνθρώπινης ἐλευθερίας ποὺ μποροῦν νὰ ἐπιτευχθοῦν, ὥστε ἂν ἡ κοινωνία θέλει νὰ ἀποφύγει μιὰ πολὺ μεγάλη δυσφορία πρέπει νὰ προβεῖ σὲ ἓνα δραστηκότερο συντονισμὸ τῶν ἀτόμων. Ἐτσι ἡ ψυχὴ ὑποβάλλεται καὶ ὑποτάσσεται σὲ ἓνα συστηματικὸ ἔλεγχο καὶ μιὰ χειραγώγηση τόσο στὴν ἀσυνείδητη ὅσο καὶ στὴ συνειδητὴ της διάσταση.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητες μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀνάλυσής μας. Ὅταν μιλάμε γιὰ τὴν «ἀναγκαία» πρόσθετη καταπίεση ἢ γιὰ τὴν ἀνάγκη δραστηκῆς χειραγώγησης καὶ ἐλέγχου τῶν ὀρμῶν γιὰ τὴ διατήρηση μιᾶς κοινωνίας, δὲν ἐννοοῦμε ὅπωςδήποτε μιὰ ἀναγνωρισμένη ἀναγκαιότητα καὶ μιὰ προγραμματικὰ ἀσκούμενη πολιτικὴ : κάτι τέτοιο μπορεῖ νὰ γίνεται (καὶ

γίνεται σέ αύξανόμενο βαθμό) ή όχι. Έδω έννοοῦμε μάλλον τ ά σ ε ι ς —δυνάμεις, τίς όποίεσ μπορεῖ κανείσ νά άποκαλύψει με μιá ανάλυση τής ύπάρχουσας κοινωνίας, και οί όποίεσ έπιβάλλονται, άκόμη και όταν οί πολιτικοί δέν αντιλαμβάνονται τήν ύπαρξή τους. Καθρεφτίζουν τίς άπαιτήσεις του ύπάρχοντος μηχανισμού παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης—οικονομικές, τεχνικές, πολιτικές και πνευματικές ανάγκες, που πρέπει νά εκπληρωθοῦν, για νά έπιτρέψουν τήν άδιάκοπη λειτουργία του μηχανισμού, από τον όποιο είναι έξαρτημένος ό πληθυσμός, καθώς και τήν άδιάκοπη λειτουργία εκείνων τών κοινωνικών σχέσεων που προέρχονται από τήν όργάνωση αυτού του μηχανισμού. Αυτές οί αντικειμενικές τάσεις έμφανίζονται στην οικονομική ανάπτυξη, στην τεχνολογική πρόοδο, στην έξωτερική ή έσωτερική πολιτική ένός έθνους ή ομάδας έθνών· παράγουν κοινές, υπερατομικές ανάγκες και στόχους στις διάφορες κοινωνικές τάξεις, στις ένώσεις που εκπροσωποῦν συμφέροντα και στα κόμματα. Κάτω από τίς κανονικές συνθήκες τής κοινωνικής συνοχής αυτές οί αντικειμενικές τάσεις διαμορφώνουν και άποροφοῦν τά άτομικά συμφέροντα και τους στόχους χωρίς νά διασποῦν τήν κοινωνία. Το είδικό συμφέρον δέν καθορίζεται όμως άπλώς από το γενικό : αυτό διαθέτει τή δική του έλευθερία κινήσεων και ανάλογα με τή θέση του στην κοινωνία συμβάλλει στη διαμόρφωση του γενικού συμφέροντος. Ό Μαρξ πίστευε ότι οί αντικειμενικές τάσεις τής κοινωνικής ανάπτυξης ενεργοῦν «πίσω από τήν πλάτη» τών άτόμων· στη σημερινή αναπτυγμένη κοινωνία αυτό ισχύει μόνο με μεγάλους περιορισμούς. Προγραμματισμός και διαχείριση τών αναγκών και τών εκπληρώσεων τών όρμών είναι πιά αυτονόητοι παράγοντες τής πολιτικής και του έμπορίου· δείχνουν διορατικότητα μέσα στη γενική τύφλωση.

Μιλούσαμε για τή συστηματική καθοδήγηση και τον έλεγχο τής ψυχής στην προηγμένη βιομηχανική κοινωνία. Άλλά γιατί και από ποιόν γίνεται αυτή ή καθοδήγηση και ό έλεγχος ; Πάνω από κάθε χειραγώγηση για το συμφέρον όρισμένων έπιχειρήσεων, πολιτικών κατευθύνσεων και συμφερόντων ύπάρχει ό γενικός και αντικειμενικός

στόχος γιὰ τὴ συμφιλίωση τοῦ ἀτόμου μὲ τὸν τρόπο ζωῆς ποὺ τοῦ ἐπιβάλλει ἡ κοινωνία. Ἀφοῦ σὲ μιὰ τέτοια συμφιλίωση συμβάλλει μιὰ σημαντικὴ πρόσθετη καταπίεση, πρέπει νὰ ἐπιτευχθεῖ μιὰ λιμπιντοειδῆς φόρτιση τοῦ ἐμπορεύματος ποὺ πρόκειται νὰ ἀγοράσει (ἢ νὰ πουλήσει) τὸ ἄτομο, τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ (ἢ προσφέρει), τῶν ὑποψηφίων ποὺ πρόκειται νὰ ψηφίσει, τῆς διασκέδασης ποὺ πρόκειται νὰ ἀπολαύσει, τῶν συμβόλων μὲ τὰ ὅποια πρέπει νὰ ταυτιστεῖ—μιὰ ἀπαραίτητη ἀναγκαιότητα, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη παραγωγή καὶ κατανάλωση αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαρτᾶται ἡ ὕπαρξη τῆς κοινωνίας. Μὲ ἄλλα λόγια : οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἀνάγκες πρέπει νὰ μετατραποῦν σὲ ἀτομικὲς, σχεδὸν ὀρμικὲς ἀνάγκες. Καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ τῆς ἐξάρτησης τῆς παραγωγικότητος αὐτῆς τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴ μαζικὴ παραγωγή καὶ τὴ μαζικὴ κατανάλωση οἱ ἀνάγκες αὐτὲς πρέπει νὰ τυποποιηθοῦν, νὰ συντονιστοῦν καὶ νὰ γενικευθοῦν. Αὐτοὶ οἱ ἔλεγχοι δὲν εἶναι βέβαια τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς συνωμοσίας, δὲν καθοδηγοῦνται ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη ἀρχὴ (ἂν καὶ ἡ τάση γιὰ συγκεντρωτισμὸ αὐξάνει)· οἱ ἔλεγχοι εἶναι μᾶλλον μοιρασμένοι μέσα σὲ ὅλη τὴν κοινωνία, ἀσκοῦνται (σὲ πολὺ διαφορετικὸ βαθμὸ) ἀπὸ γείτονες, «peer groups», μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, συνδέσμους καὶ ἀπὸ τὴν κυβέρνησι. Οἱ ἔλεγχοι αὐτοὶ γίνονται πάντως ἀποτελεσματικοί, δυνατοί, μὲ τὴν ἐπιστήμη, κυρίως μὲ τὴν κοινωνιολογία καὶ τὴν ψυχολογία· σὰ βιομηχανικὴ κοινωνιολογία καὶ ψυχολογία, ἢ πιὸ εὐφημιστικά, σὰν «ἐπιστήμη τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων» ἔχουν γίνῃ τὸ ἀπαραίτητο ὄργανο στὰ χέρια τῶν κυρίαρχων δυνάμεων.

Οἱ σύντομες αὐτὲς παρατηρήσεις δείχνουν πόσο βαθιὰ ἔχει κιόλας εἰσχωρήσει ἡ κοινωνία στὴν ψυχὴ, μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ ἡ ψυχικὴ ὑγεία καὶ κανονικότητα δὲν εἶναι πιά ὑπόθεση τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ τῆς κοινωνίας. Μιὰ τέτοια ἀρμονία ἀνάμεσα στὴν κοινωνία καὶ στὸ ἄτομο θὰ ἦταν ἓνα στοιχεῖο προόδου, γιὰτὶ ἡ κοινωνία θὰ δημιουργοῦσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν πραγματοποίησι τῶν δυνατοτήτων ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὴν ἐλευθερία, τὴν εἰρήνη καὶ τὴν εὐτυχία, δη-

λαδή για την απελευθέρωση του έρωτα, των όρμων ζωής από την υπερίσχυση των καταστροφικών όρμων. "Αν όμως δεν υπήρχαν αυτές οι προϋποθέσεις, τότε το υγιές, το κανονικό άτομο θα διέθετε όλες τις ιδιότητες που θα του επέτρεπαν να ζήσει με τα άλλα, το ίδιο κανονικά άτομα της κοινωνίας του, και ακριβώς αυτές οι ιδιότητες θα ήταν το μέτρο για το βαθμό της καταπίεσης, της ύπαρξης ενός ακρωτηριασμένου ανθρώπινου όντος, που συνεργεί στην ίδια του την καταπίεση, στην καταπίεση των όρμων ζωής, στην αποδέσμευση της επιθετικότητας. Οί έτσι δημιουργούμενες συγκρούσεις δε θα ήταν δυνατό να λυθούν με κανέναν τρόπο στα πλαίσια της ατομικής ψυχολογίας ή θεραπείας ή οποιασδήποτε άλλης ψυχολογίας – μια λύση θα ήταν δυνατή μόνο στο πολιτικό επίπεδο : ενάντια στην κοινωνία σε σύστημα αναγκών. Φυσικά ή θεραπεία θα μπορούσε να αποκαλύψει αυτή την κατάσταση και έτσι να προετοιμάσει την ψυχική βάση για έναν τέτοιο αγώνα, αλλά στην περίπτωση αυτή ή ψυχιατρική θα ήταν μια ανατρεπτική επιχείρηση ..

Άλλα τίθεται το ερώτημα, αν ή κοινωνική πίεση που ασκεί ή διαχείριση των όρμων στη σύγχρονη αμερικανική κοινωνία συνεπάγεται τη δημιουργία δυσμενών συνθηκών, οι οποίες εμποδίζουν την ανάπτυξη των όρμων ζωής και έτσι ενισχύουν τα ένστικτα της επιθετικότητας. Στην ερώτηση θα μπορούσαμε να απαντήσουμε καταφατικά, αν ή κοινωνική πίεση προερχόταν από τη δομή αυτής της κοινωνίας και αν διεγείρει στα μέλη της κοινωνίας ανάγκες και ικανοποιήσεις, που ένστικτωδώς αναπαράγουν την καταπίεση.

Με την πρώτη ματιά φαίνεται ότι ή κοινωνική πίεση αυτής της κοινωνίας μοιάζει με αυτή κάθε άλλης κοινωνίας, που αναπτύσσεται κάτω από την επίδραση μιᾶς τεράστιας τεχνολογικής προόδου, που δίνει την ώθηση προς νέες ανάγκες, νέες μορφές εργασίας καισχόλης, και έτσι διεισδύει στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και οδηγεί σε μια πλατιά ανακατάταξη όλων των αξιών. Η σύγχρονη τεχνολογική ανάπτυξη μεταβάλλει τις υπάρχουσες κοινωνικές συν-

θήκες και σχέσεις τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά : έφόσον ή σωματική ανθρώπινη εργασία γίνεται όλο και πιο περιττή και μάλιστα όλο και πιο άσύμφορη οικονομικά, ή εργασία των υπαλλήλων γίνεται πιο «αυτόματη» και αυτή των διοικητικών και των πολιτικών όλο και πιο αμφίβολη, τὸ παραδοσιακό περιεχόμενο και τὸ νόημα τῆς κοινωνικῆς ὕπαρξης σαν άγώνας για τὴ ζωή γίνεται πιο κενό και άσήμαντο όσο περισσότερο ο άγώνας αυτός γίνεται περιττή αναγκαιότητα. Ἡ μελλοντικά πιθανή κατάργηση τῆς άλλοτριωμένης εργασίας φαίνεται επίσης σαν «φάντασμα» και πράγματι, όταν αυτή έννοεΐται σαν πρόοδος, σαν εξέλιξη τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος, τότε βέβαια ή μετατόπιση τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς από τὴν εργασία στον έλεύθερο χρόνο παρουσιάζεται και στη μεγαλύτερη φαντασία σαν άνυπόφορη : μαζικά όργανωμένη σχολή μέσα σε όλο και πιο στενό χῶρο, κατευθυνόμενη έλευθερία, κατευθυνόμενη δημιουργικότητα.

Ἡ άπειλή όμως με τὸ «φόβητρο τῆς αὐτοματοποίησης» είναι και αυτή μια ιδεολογία. Ἀπό τὸ ένα μέρος χρησιμοποιεΐται για τὴ διατήρηση και τὴν άναπαραγωγή παρασιτικών, δηλαδή τεχνικά περιττων εργασιων και άσχολιων (ή άνεργία σαν φυσική κατάσταση φαίνεται χειρότερη από τὴν άποβλακωτική εργασία) : από τὸ άλλο μέρος χρησιμοποιεΐται για τὴν εκπαίδευση όργανωτων και διαχειριστων τοῦ έλεύθερου χρόνου, και αυτό σημαίνει έξάπλωση και επέκταση τοῦ έλέγχου. Ὁ πραγματικός κίνδυνος για τὸ κατεστημένο δεν είναι ή κατάργηση τῆς άλλοτριωμένης εργασίας ως άνεργίας, αλλά μάλλον ή δυνατότητα και μάλιστα ή αναγκαιότητα μη άλλοτριωμένης εργασίας ως κοινωνικῆς εργασίας (καθολική άνοικοδόμηση των πόλεων : δημιουργία ανθρώπινων κατοικιων και εγκαταστάσεων : νέα διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος μετά τὴν κατάργηση τῆς έμπορικῆς καταπάτησης τῆς φύσης και όργάνωση ένός ασφαλιστικοῦ και εκπαιδευτικοῦ συστήματος για τὴ δικαίωση τοῦ άγώνα για τὴν ὕπαρξη : όλα αυτά θα μπορούσαν να άπασχολήσουν τους ανθρώπους για έναν άκόμη αΐώνα). Ἀλλά στη διάρ-

κεια τέτοιων αλλαγών τὰ κυρίαρχα κοινωνικά συμφέροντα θὰ παραμερίζονταν, μὲ ἄλλα λόγια οἱ ἀλλαγές θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ περιορισμὸ τῆς προσωπικῆς ἐπιχειρηματικῆς πρωτοουλίας, σὲ κατάργηση τῆς καταναλωτικῆς ἀγορᾶς καὶ σὲ κατάργηση τῆς πολιτικῆς καὶ συνεχοῦς στρατιωτικῆς ἐτοιμότητος καὶ ἐπέμβασης· στὴ θέση τους θὰ ἔρχόταν ἡ συνεργασία ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολή καὶ τὴ Δύση, ἀνάμεσα στὶς πλούσιες καὶ στὶς φτωχὲς χῶρες. Γιὰ μιὰ τέτοια ἐξέλιξη δὲν ὑπάρχουν σήμερα κανενὸς εἶδους στοιχεῖα. Μὲ τὰ νέα, ἐξαιρετικὰ δραστικὰ καὶ ὀλοκληρωτικὰ μέσα τῆς τεχνολογικῆς προόδου οἱ ἄνθρωποι κινητοποιοῦνται στὸ μεταξύ φυσικὰ καὶ ψυχολογικὰ ἐνάντια σὲ αὐτὴ τὴ δυνατότητα : ὑποχρεώνονται νὰ συνεχίσουν τὸν ἐξαντλητικὸ καὶ ὀπισθοδρομικὸ ἀγώνα τους γιὰ τὴ ζωὴ, μὲ τὸν ὁποῖο ἀναπαράγουν τὴν ἴδια τους τὴν καταπίεση.

Ἔτσι προσκρούμε στὴν οὐσιαστικὴ ἀντίφαση ποὺ μεταβιβάζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ δομὴ στὴν ψυχικὴ δομὴ τῶν ἀτόμων. Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ διεγείρει καὶ αὐξάνει τὶς καταστρεπτικὲς τάσεις, οἱ ὁποῖες μὲ ἓνα σχεδὸν καθόλου μετουσιωμένο τρόπο ἀξιοποιοῦνται κοινωνικὰ μὲ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων τόσο στὸν προσωπικὸ ὅσο καὶ στὸν πολιτικὸ τομέα—καὶ ἔτσι μεταφέρονται καὶ στὴ συμπεριφορὰ ὀλοκληροῦ τοῦ λαοῦ. Ἡ καταστρεπτικὴ ἐνέργεια μετατρέπεται σὲ κοινωνικὰ ὠφέλιμη ἐνέργεια καὶ τὰ ἐπιθετικὰ αἰσθήματα ἐξυπηρετοῦν τὴν πρόοδο, τὴν οἰκονομικὴ, τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν τεχνικὴ πρόοδο. Στὴ σύγχρονη ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα, στὴν ἐμπορικὴ ἐπιχείρηση καὶ στὸ ἔθνος σὰ σύνολο τὰ ἐποικοδομητικὰ καὶ καταστρεπτικὰ ἐπιτεύγματα χρησιμεύουν ἐξίσου στὴν παραγωγή καὶ στὴν καταστροφή τῶν ἀγαθῶν, στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο· ἡ γέννηση καὶ ὁ θάνατος συνδέονται ἀδιάσπαστα μεταξύ τους. Ἄν κανεὶς περιορίζει π.χ. τὴ χρησιμοποίησι τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας, θὰ μειωνόταν ταυτόχρονα τόσο ἡ εἰρηνικὴ ὅσο καὶ ἡ πολεμικὴ χρῆσι τῆς· ἡ βελτίωση καὶ ἡ διασφάλισι τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς μας ἐμφανίζεται σὰν ἓνα ὑποπροϊὸν μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας ποὺ εἶναι στὴν ὑπηρεσία τῆς καταστροφῆς τῆς ζωῆς· ἂν

μείωνε κανεὶς τὸν ἀριθμὸ τῶν γεννήσεων, θὰ μείωνε ταυτόχρονα τὸ μελλοντικὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν μελλοντικῶν πελατῶν καὶ καταναλωτῶν. Ἡ – περισσότερο ἢ λιγότερο μετουσιωμένη – μετατροπὴ τῆς καταστρεπτικῆς ἐνέργειας σὲ κοινωνικὰ ὠφέλιμη καὶ κατὰ συνέπεια σὲ ἐποικοδομητικὴ ἐνέργεια εἶναι κατὰ τὸν Freud (γιά τὴν περιγραφή μας ἐδῶ βασιζόμαστε στὴ θεωρία του τῶν ὁρμῶν) μιὰ φυσιολογικὴ καὶ ἀναπόφευκτη διαδικασία. Αὐτὴ εἶναι ἓνα μέρος ἐκείνης τῆς δυναμικῆς, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἔρωτας καὶ ὁ θάνατος, οἱ δύο ἀνταγωνιστικὲς ὁρμήσεις, ἐξαναγκάζονται νὰ ἀποτελέσουν μιὰ ἐνότητα, καὶ σὲ αὐτὴ τὴ μεταξύ τους συνεργία καὶ ἀντίθεση γίνονται πνευματικὲς καὶ ὀργανικὲς ὁρμικὲς δυνάμεις ποὺ δημιουργοῦν πολιτισμὸ. Ἀλλὰ ὅσο στενὴ καὶ δραστικὴ κι ἂν εἶναι ἡ σύνδεσή τους, οἱ ἰδιαιτέρως ἰδιότητές τους μένουν ἀμετάβλητες καὶ ἀντίθετες μεταξύ τους : ἡ ὁρμικὴ ἐπιθετικότητά, παρόλη τὴ διεργασία μετουσίωσης, «τείνει» πρὸς τὸ θάνατο, ἐνῶ ὁ ἔρωτας ἀποσκοπεῖ στὴ διατήρηση, στὴν ἀσφάλεια καὶ στὴν ἐξύψωση τῆς ζωῆς. Κατὰ συνέπεια ἡ ὁρμὴ τῆς καταστροφῆς μπορεῖ νὰ εἶναι ὠφέλιμη γιὰ τὸ ἄτομο καὶ τὸν πολιτισμὸ μόνο ὅσο βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἔρωτα· ἂν ἡ τάση ἐπιθετικότητος γίνεταί ἰσχυρότερη ἀπὸ τὸ καθοριζόμενον ἀπὸ τὸν ἔρωτα ἀντίβαρό της, ἡ ὠφέλειά της αἴρεται. Γιατὶ ἡ καταστρεπτικὴ ἐνέργεια δὲν μπορεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Freud, νὰ γίνετῃ ἰσχυρότερη χωρὶς νὰ ἐξασθενίσει τὴν ἐνέργεια τοῦ ἔρωτα : ἡ δυναμικὴ τῶν ὁρμῶν εἶναι μηχανιστικὴ, δηλαδὴ ἡ ὑπάρχουσα ποσότητα ἐνέργειας μοιράζεται στὶς δύο βασικὲς ὁρμές.

Ἀναφερθήκαμε γιὰ λίγο στὴ θεωρία τοῦ Freud, ὅσο αὐτὴ ἔχει σημασία γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ κύριου ἐρωτήματος : τί εἶδους ἐπίδραση καὶ ποιά ἰδιομορφία χαρακτηρίζουν τὴν κοινωνικὴ πίεση στὴν «κοινωνία τῆς ἀφθονίας». Ὑποθέτουμε ὅτι αὐτὴ ἡ πίεση προέρχεται ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴ θεμελιακὴ ἀντίφαση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς δυνατότητες αὐτῆς τῆς κοινωνίας (ποὺ ἀποσκοποῦν σὲ νέες μορφὲς τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀπειλοῦν νὰ ἀνατρέψουν τὶς κατεστημένες τάξεις) καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἀπὸ τὴν ἀντιδραστικὴ χρησι-

μοποίηση αὐτῶν τῶν δυνατοτήτων. Αὐτὴ ἡ ἀντίφαση δημιουργεῖται καὶ ταυτόχρονα «διαλύεται» καὶ «καταργεῖται» μέσα στὴν συνεχῆ ἐπιθετικὴ τάση τῆς κοινωνίας· τὸ πιὸ αἰσθητὸ (καὶ καθόλου ἀπομονωμένο) σημάδι τῆς εἶναι ἡ στρατιωτικὴ κινητοποίηση καὶ οἱ ἐπιδράσεις τῆς στὴν ψυχικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων. Σὲ σχέση μετὰ αὐτὴ τὴ θεμελιακὴ ἀντίφαση ἡ ἐπιθετικότητα τρέφεται ἀπὸ πολλές πηγές. Οἱ σπουδαιότερες εἶναι οἱ ἀκόλουθες :

1. Ἡ ἀπάνθρωποποίηση τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος ταυτίζεται μετὰ τὴν αὐξανόμενη κατάργηση τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας στὴ λήψη ἀποφάσεων, τῶν ἀτομικῶν προτιμήσεων καὶ τῶν αὐτόνομων ἀναγκῶν κατὰ τὴν προμήθεια τῶν ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν. Αὐτὴ ἡ τάση ἐνεργεῖ ἀπελευθερωτικά, ὅταν τὰ ὑπάρχοντα μέσα καὶ τὰ τεχνικὰ ἐπιτεύγματα χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνάπαυσης, τὸ ὁποῖο ἐξυπηρετεῖ ἀποκλειστικὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς κατεστημένης τάξης, καὶ τὸ ὁποῖο - ἀνάλογα μετὰ τὶς ὑπάρχουσες τεχνικὲς καὶ πνευματικὲς δυνατότητες - εἶναι παρασιτικό, σπάταλο καὶ ἀπάνθρωπο. Ἡ ἴδια τάση μετατρέπεται σὲ καταπίεση, ὅταν ὑποβοηθᾷ τὴν διαίωνιση τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνάπαυσης αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἡ ἀνικανοποίηση ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν κατάστασι αὐτὴ ἐκφράζεται μετὰ μιὰ γενικὴ ἐχθρικότητα.

2. Ἡ κατάσταση τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, τοῦ θορύβου καὶ τοῦ ἀναγκαστικοῦ συχνωτισμοῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ μαζικὴ κοινωνία. Παραμερίζει τὴν ἀνάγκη γιὰ «ἡρεμία, ἀπομόνωση, ἀνεξαρτησία, πρωτοβουλία καὶ ἐλευθερία τῶν κινήσεων», ποὺ δὲν ἔχει νὰ κάνει τίποτε μετὰ τὴν «ἐπιτήδευση καὶ τὴν πολυτέλεια», ἀλλὰ εἶναι μιὰ «γνήσια βιολογικὴ ἀναγκαιότητα» (René Dubos). Ἡ ἔλλειψη τῆς διαταράσσει τὶς ὁρμικὲς δομές. Ὁ Freud ἔχει δείξει τὸν «ἀ-κοινωνικό» χαρακτήρα τοῦ ἔρωτα - ἡ μαζικὴ κοινωνία ἐπιτυγχάνει ἕναν «ἀνώτατο βαθμὸ κοινωνικοποίησης», στὸν ὁποῖο τὸ ἄτομο «ἀντι-

δρᾶ με τίς πιό διαφορετικές ἀποχές, ἀπωθήσεις, ἐπιθετικότητες καί φόβους, πού ἐξελίσσονται εὐκόλα σέ γνήσιες νευρώσεις». Σάν τήν πιό αἰσθητή κοινωνική κινητοποίηση ἐπιθετικῶν τάσεων ἔχουμε ἀναφέρει τή στρατιωτικοποίηση τῆς κοινωνίας τῆς ἀφθονίας. Αὐτή ἡ κινητοποίηση δέν περιορίζεται μόνο στή στρατολόγηση τῶν ὑπόχρεων θητείας καί στήν ἀνάπτυξη τῆς πολεμικῆς βιομηχανίας· ἡ πραγματικά ὀλοκληρωτική μορφή της φαίνεται στὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, τὰ ὁποῖα τροφοδοτοῦν τήν «κοινή γνώμη». Ἡ βαρβαρότητα τῆς γλώσσας καί τῶν εἰκόνων, ἡ παράσταση τῆς θανάτωσης, τοῦ ἐμπρησμοῦ καί τῆς δηλητηρίασης τῶν θυμάτων τῆς νεοαποικιακῆς σφαγῆς γίνεται σέ ἕνα καθημερινό καί συχνά χιουμοριστικό ὕφος πού ἐξομοιώνει τὸ ριζικά Κακὸ με τίς παρεκτροπές νεαρῶν ἐγκληματιῶν, με τὰ ἀτυχήματα, με τὸ ποδόσφαιρο, με τὸ δελτίο τοῦ χρηματιστηρίου ἢ τοῦ καιροῦ. Ἐδῶ δέν ἔχουμε πιὰ τήν «κλασική» ἐξύμνηση τῆς θανάτωσης γιὰ τὸ συμφέρον τῆς πατρίδας, ἀλλὰ τὴ μεταφορά της στὸ ἐπίπεδο τῶν κοινῶν γεγονότων καί περιστατικῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Ἡ συνέπεια εἶναι ἡ ἀποδοχή τῆς φρίκης, ἡ «ψυχολογική ἐξοικείωση με τὸν πόλεμο», πού ἐπιβάλλεται στὸ λαό, ὁ ὁποῖος χάρη σέ αὐτὴ τὴν ἐξοικείωση δέν ἔαφνιάζεται εὐκόλα με τὸν «ἀριθμὸ τῶν θυμάτων» ὅπως συμβαίνει ἤδη με ἄλλους «ἀριθμούς» (ἀριθμοὶ ἰσολογισμῶν, νεκρῶν σέ τροχαῖα ἀτυχήματα καί ἀνεργων). Οἱ ἄνθρωποι μαθαίνουν νὰ ζοῦν με τίς «συμπτώσεις, τίς φρικαλεότητες καί τὸν αὐξανόμενο ἀριθμὸ τῶν νεκρῶν στὸν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ, ἀκριβῶς ὅπως ἔχουν συνηθίσει σιγά-σιγά νὰ ζοῦν με τίς συμπτώσεις καί τοὺς θανάτους τῆς καθημερινῆς ζωῆς, πού προκαλοῦνται ἀπὸ τὸ κάπνισμα, τοὺς βιομηχανικοὺς καπνοὺς καί τὴν ὀδική κυκλοφορία» (2). Οἱ φωτογραφίες πού παρουσιάζονται σέ ἐφημερίδες καί περιοδικὰ μεγάλης κυκλοφορίας δείχνουν – πολλές φορές με θαυμάσια καί φωτεινὰ χρώματα – σειρὲς ἀπὸ αἰχμαλώτους πού βαδίζουν πρὸς «ἀνάκρισιν» ἢ κείτονται ἀλυσσοδεμένοι στὸ ἔδαφος, παιδιὰ πού μόλις διακρίνονται μέσα στή σκόνη τῶν τάνκς, ἀκρωτηριασμένες γυναῖκες – ὅλα αὐτὰ

είναι γνωστά («αυτά έχει ο πόλεμος»)· ή διαφορά έγκειται στην παρουσίαση : αυτές οι εικόνες παρουσιάζονται στο κανονικό πρόγραμμα της τηλεόρασης μαζί με διαφημιστικές και άθλητικές έκπομπές, με τοπικά γεγονότα και ειδήσεις. Στην ώμότητα της δύναμης δίνεται μιá ακόμη απόχρωση του «κανονικού», συσχετίζοντάς τη με το πολυπόθητο αυτοκίνητο : έτσι οι κατασκευαστές πουλάνε ένα Thunderbird, Fury ή Tempest και ή βιομηχανία του πετρελαίου βάζει έναν «τίγρη στη μηχανή».

‘Η κωδικοποιημένη γλώσσα δέν κουράζεται να κατακρίνει αλύπητα ένα ιδιαίτερο λεξιλόγιο του μίσους, της μνησικακίας και της συκοφαντίας χρησιμοποιείται για τον έχθρο και για εκείνους που αντίστέκονται σε μιá επιθετική πολιτική. Το πρότυπο είναι πάντα το ίδιο. “Αν οι φοιτητές κάνουν διαδηλώσεις ενάντια στον πόλεμο, τότε πρόκειται για έναν «όχλο» που ενισχύεται από «γενειοφόρους υποστηρικτές της σεξουαλικής ασυδοσίας», από άπλυτους αλήτες, από «καυγατζήδες και άργόσχολους που κάνουν τους δρόμους επικίνδυνους», ενώ οι αντίθετες διαδηλώσεις γίνονται από «πολίτες που συναθροίζονται». Στο Βιετνάμ γίνονται, σε αντίθεση με τις «στρατηγικές επιχειρήσεις» των ‘Αμερικανών, «τυπικά έγκληματικές κομμουνιστικές πράξεις βίας»· οι κόκκινοι έχουν την αναίδεια να στήνουν «ένεδρες» (προφανώς αναμένεται από αυτούς να ανακοινώνουν την επίθεση και να παρατάσσονται σε άνοιχτο πεδίο)· παρακάμπτουν μιá «παγίδα» (πιθανόν θα έπρεπε να πέσουν στην παγίδα). Οι Βιετκόγκ χτυπάνε τα άμερικανικά στρατόπεδα «μέσα στη νύχτα» και σκοτώνουν τους «μπόους» (πιθανόν οι άμερικανοί επιτίθενται μόνο μέρα μεσημέρι, δέν ένοχλούν τον ύπνο των έχθρων τους και δέ σκοτώνουν Βιετναμέζους «μπόους»). ‘Η σφαγή εκατοντάδων χιλιάδων κομμουνιστών (στην ‘Ινδονησία) ονομάζεται «έντυπωσιακή» – ένας ανάλογος «άριθμός νεκρών» της αντίθετης παράταξης δέ θα κέρδιζε τόσο εύκολα ένα τέτοιο επίθετο. Για τους Κινέζους ή παρουσία άμερικανικών δυνάμεων στην ανατολική ‘Ασία είναι άπειλη ενάντια στην «ίδεολογία» τους, ενώ πιθανόν ή παρουσία κινεζικών στρατευμάτων

στην κεντρική και νότιο Αμερική θα μπορούσε να θεωρηθεί σ'α μιὰ πραγματική και ὄχι μόνο ιδεολογική ἀπειλή ἐνάντια στις Ἑνωμένες Πολιτεῖες.

Ἡ στραπατσαρισμένη γλώσσα ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ὀργουελική συνταγὴ τῆς ταυτότητας τῶν ἀντιθέσεων : στὴ γλώσσα τοῦ ἐχθροῦ ἢ εἰρήνη λέγεται πόλεμος, ἡ ἄμυνα σημαίνει ἐπίθεση, ἐνῶ στὴ δίκαιη πλευρὰ κλιμάκωση σημαίνει ἀποχώρηση καὶ οἱ ἐκτεταμένοι βομβαρδισμοὶ ἀποσκοποῦν στὴν ἐπίτευξη τῆς εἰρήνης. Ὅταν ἡ γλώσσα χρησιμοποιεῖται μὲ τέτοια ὑποτιμητική πρόθεση, χαρακτηρίζει τὸν ἐχθρὸ προκαταβολικὰ σὰν πέρα γιὰ πέρα κακὸ σὲ ὅλες του τὶς πράξεις καὶ τὰ σχέδια.

Αὐτὴ ἡ κινητοποίηση τῆς ἐπιθετικότητας δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνο ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ κομμουνιστικοῦ κινδύνου· ἡ εἰκόνα τοῦ δῆθεν ἐχθροῦ παραμορφώνεται σὲ τέτοιο βαθμό, πού δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα. Αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο τελικὰ πρόκειται ἐδῶ εἶναι ἡ παραπέρα σταθεροποίηση καὶ διατήρηση ἑνὸς συστήματος πού ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸν ἀνορθολογισμὸ — ἀπὸ τὴν ἀσταθῆ βάση, πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ εὐημερία του, ἀπὸ τὴν ἀπανθρωποποίηση πού προκαλεῖ ἀναγκαστικὰ ἡ σπατάλη καὶ ἡ παρασιτική ἀφθονία. Ὁ ἄλογος πόλεμος εἶναι καὶ αὐτὸς ἓνα μέρος αὐτοῦ τοῦ ἀνορθολογισμοῦ καὶ ἔτσι ἀνήκει στὴν οὐσία τοῦ συστήματος. Αὐτὸ πού στὴν ἀρχὴ φαινόταν σ'α μιὰ μικρὴ, σχεδὸν ἄθελη ἐμπλοκὴ, σ'α μιὰ σύμπτωση στὶς διαδικασίες τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἔγινε μιὰ εὐκαιρία γιὰ τὴ δοκιμὴ τῆς παραγωγικότητας, τῆς δύναμης πυρὸς καὶ τοῦ γοήτρου τοῦ συνόλου. Τὰ δισεκατομμύρια δολλάρια πού ἔοδεύονται γιὰ τὸν πόλεμο εἶναι ἀπὸ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἀποψη μιὰ παρότρυνση (ἢ θεραπεία), ἓνα δραστηκὸ μέσο γιὰ νὰ ἀποροφηθεῖ ἓνα μέρος τῆς οἰκονομικῆς ἀφθονίας καὶ νὰ ἐλέγχονται οἱ ἄνθρωποι. Μιὰ ἥττα στὸ Βιετνάμ θὰ μπορούσε νὰ δώσει εὐκόλα τὸ σύνθημα γιὰ ἄλλους ἀπελευθερωτικούς ἀγῶνες σὲ πλησιέστερες περιοχὲς — καὶ ἴσως τὸ σύνθημα γιὰ ἐξέγερση μέσα στὴν ἴδια τὴ χώρα.

Φυσικά ἡ κοινωνικὴ ἀξιοποίηση τῆς ἐπιθετικότητας ἀνήκει στὴν ἱστορικὴ δομὴ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ σὰν τέτοια ἦταν πάντα μιὰ κύρια δύναμη τῆς προόδου. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ἔρχεται ἡ στιγμή, ὅπου ἡ ἰσοροπία ἀνάμεσα στὶς δύο πρωτογενεῖς ὁρμές μετατοπίζεται πρὸς ὄφελος τῆς καταστρεπτικῆς τάσης. Ἀναφέραμε ἤδη τὸ «φάντασμα τοῦ αὐτοματισμοῦ» — ποὺ ἂν τὸ παρατηρήσουμε καλύτερα εἶναι τὸ φάντασμα ἑνὸς πιθανοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τῆς ἐργασίας μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς δὲ θὰ χρειάζεται πιά νὰ λειτουργεῖ σὰν ἐξάρτημα μηχανῆς. Ἡ καθαρὰ ποσοτικὴ μείωση τοῦ ἀπαιτούμενου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἀπειλεῖ τὴ διατήρηση τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος παραγωγῆς (τὸ ἴδιο ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα ἐκμεταλλευτικὰ συστήματα). Τὸ σύστημα ἀντιδρᾷ μὲ τὴν ἐπιτάχυνση τῆς παραγωγῆς προϊόντων καὶ ὑπηρεσιῶν, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀτομικὴ κατανάλωση ἢ εἶναι εἶδη πολυτελείας — εἶδη πολυτελείας παρὰ τὴ συνεχιζόμενη φτώχεια — τὰ ὅποια εἶναι ὅμως ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀπασχόληση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων ποὺ χρειάζονται γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν ἐγκαθιδρυμένων οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν θεσμῶν. Στὸ βαθμὸ ποὺ αὐτὴ ἡ ἐργασία εἶναι περιττὴ, ἄσκοπη καὶ μὴ ἀναγκαία, ἐνῶ παρόλα αὐτὰ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐξόδων ζωῆς, ἡ στέρηση γίνεται στοιχεῖο τῆς παραγωγικότητας αὐτῆς τῆς κοινωνίας καὶ συσσωρεύει ἐπιθετικότητα. Στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἐπιθετικότητά διεισδύει στὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, προσαρμόζεται ἀνάλογα καὶ ἡ ψυχικὴ δομὴ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας: τὸ ἄτομο γίνεται πιὸ ἐπιθετικὸ καὶ ταυτόχρονα πιὸ ὑποχωρητικὸ καὶ ὑπάκουο, γιατί ὑποτάσσεται σὲ μιὰ κοινωνία, ἡ ὅποια χάρη στὴν ἀφθονία καὶ στὴ δύναμή της ἐξουσιάζει καὶ ἱκανοποιεῖ τὶς βαθύτερες ἀπαιτήσεις τῶν ὁρμῶν του. Καὶ αὐτὴ ἡ καταστρεπτικὴ νοοτροπία βρίσκει προφανῶς τὸν ἀντικατοπτρισμὸ της στοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ λαοῦ. Ὁ πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς ἀμύνης τῆς ἀμερικανικῆς γερουσίας, ὁ γερουσιαστὴς Russel ἀπὸ τὴ Γεωργία, ἐξέφρασε τὴν κατάπληξή του μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «Ἐπάρχει κάτι ποὺ παρακινεῖ τοὺς ἀνθρώπους νὰ ξοδεύουν τὸ χρῆμα πιὸ

ἀπερίσκεπτα ὅταν προετοιμάζονται γιὰ ἓναν καταστρεπτικὸ παρὰ ὅταν ἐργάζονται γιὰ ἓναν ἐποικοδομητικὸ σκοπὸ. Δὲν ξέρω πῶς γίνεται αὐτό· ἀλλὰ στὴ διάρκεια τῶν τριάντα ἐτῶν ποὺ ἀνήκω στὴ γερουσία, ἔχω παρατηρήσει ὅτι γιὰ τὴν ἀγορὰ ὄπλων, ποὺ σκοτώνουν, καταστρέφουν, ἀφανίζουν πόλεις καὶ ἀρτηρίες μεταφορῶν, ὑπάρχει κάτι ποὺ κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ μὴ λογαριάζουν πολὺ τὸ χρῆμα, ὅπως τὸ κάνουν ὅταν πρόκειται νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν οἰκοδόμησι καλύψεων σπιτιῶν καὶ τὴν πρόνοια γιὰ τὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων» (3).

Σὲ μιὰ ἐργασία μου (4) ἔχω ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ἐρώτημα, πῶς μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ κατὰ τὸ δυνατὸ καὶ νὰ παραβληθεῖ ἱστορικὰ ἢ ἐπιθετικότητα ποὺ κυριαρχεῖ σὲ μιὰ δοσμένη κοινωνία· ἀντὶ νὰ ἀσχοληθῶ ἀκόμη μιὰ φορὰ μὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, θὰ ἤθελα ἐδῶ νὰ δείξω τὴν ἰδιαίτερη μορφή, μὲ τὴν ὁποία ἀποδεσμεύεται καὶ ἱκανοποιεῖται σήμερα ἡ ἐπιθετικότητα.

Ἰδιαίτερα σημαντικὸ καὶ πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς νέες καὶ τὶς παραδοσιακὲς μορφές εἶναι αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε τεχνολογικὴ ἐπιθετικότητα καὶ ἱκανοποίηση. Τὸ φαινόμενο εἶναι εὐκόλο νὰ περιγραφεῖ: ἡ ἐπιθετικότητα προκαλεῖται ἀπὸ ἓναν γενικὰ αὐτόματο μηχανισμό, ὁ ὁποῖος εἶναι πολὺ ἰσχυρότερος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ποὺ τὸν θέτει καὶ τὸν διατηρεῖ σὲ κίνηση καὶ ἀποφασίζει γιὰ τὴ χρήση του. Ἡ πιὸ ἀκραία περίπτωση εἶναι ὁ πύραυλος· τὸ πιὸ καθημερινὸ παράδειγμα τὸ αὐτοκίνητο. Ἡ δύναμη ποὺ κινητοποιεῖται καὶ καταναλώνεται ἐδῶ εἶναι μηχανικὴ, ἠλεκτρικὴ, πυρηνικὴ ἐνέργεια, ποὺ προέρχεται ἀπὸ «πράγματα» καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἐνέργεια ποὺ συνδέεται μὲ τὶς ὀρμὲς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐδῶ ἡ ἐπιθετικότητα μεταβιβάζεται ἀπὸ ἓνα ὑποκείμενο σὲ ἓνα ἀντικείμενο, ἢ μεταφέρεται τουλάχιστον ἀπὸ ἓνα ἀντικείμενο, καὶ ὁ στόχος δὲν καταστρέφεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο. Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ στὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη καὶ τὴν ὑλικὴ ἐνέργεια, ἀνάμεσα στὴν ἀντικειμενικὴ καὶ ὑποκει-

μενική συνιστώσα τῆς ἐπιθετικότητας (ὁ ἄνθρωπος γίνεται ὑπηρέτης τῆς ἐπιθετικότητας μὲ βάση ὄχι τὶς φυσικὲς του, ἀλλὰ τὶς ψυχικὲς του ἱκανότητες) πρέπει ἐπίσης νὰ ἀλλάξει καὶ τὴν ψυχικὴ δυναμική. Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς λογικῆς αὐτῆς τῆς διαδικασίας μπορούμε νὰ κάνουμε τὴν ἀκόλουθη ὑπόθεση : μὲ τὴ μεταβίβαση τῆς καταστροφῆς πάνω σὲ ἓνα περισσότερο ἢ λιγότερο αὐτόματο πράγμα, σὲ ἓνα σύνολο ἢ σὲ ἓνα σύστημα πραγμάτων, ἡ ἱκανοποίηση τῶν ὁρμῶν τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου διακόπτεται ἀναγκαστικά, μένει ἀνεκπλήρωτη καὶ «ὑπερμετουσιώνεται». Μιὰ τέτοια στέρηση ὠθεῖ στὴν ἐπανάληψη καὶ στὴν ἐπαύξηση : περισσότερη βία, μεγαλύτερη ταχύτητα, μεγαλύτερο βεληνεκές. Αὐτὸ συμβαδίζει μὲ μιὰ μείωση τῆς προσωπικῆς εὐθύνης, τῆς ἐνοχῆς καὶ τῆς συνείδησης ἐνοχῆς : δὲν τὸ ἔκανα ἐγὼ σὰν πρόσωπο ποὺ πράττει (ἠθικὰ καὶ σωματικά), ἀλλὰ ἡ μηχανή. «Ἡ μηχανή» — ἡ λέξη δείχνει ὅτι ἓνα σύστημα ἀπὸ ἀνθρώπινα ὄντα θὰ μπορούσε νὰ πάρει τὴ θέση τοῦ μηχανικοῦ συστήματος : ἡ γραφειοκρατία, ἡ διοίκηση, τὸ κόμμα ἢ ὁ σύνδεσμος εἶναι οἱ ὑπεύθυνοι· ἐγὼ σὰν ἄτομο εἶμαι μόνο ὄργανο. Καὶ ἓνα ὄργανο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καθόλου ὑπεύθυνο ἢ ἐνοχο ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη. Ἔτσι θὰ παραμεριζόταν ἓνα ἐμπόδιο στὴν ἐπιθετικότητα, ποὺ τὸ ἔστησε ὁ πολιτισμὸς σὲ μιὰ μεγάλη καὶ βίαιη διαδικασία τῆς πειθάρχησης. Ὅσο πιὸ ἰσχυρὴ καὶ τεχνολογικὰ ἐξαρτώμενη γίνεται ὅμως ἡ ἐπιθετικότητα, τόσο λιγότερο μπορεῖ νὰ ἱκανοποιεῖ καὶ νὰ καταπραΰνει τὶς πρωτογενεῖς ὁρμήσεις καὶ τόσο περισσότερο τείνει στὴν ἐπανάληψη, τὴν ἐπαύξηση καὶ τὴν κλιμάκωση.

Ἡ χρησιμοποίηση μέσων ἐπιθετικότητας εἶναι σίγουρα τόσο παλιὰ ὅσο καὶ ὁ ἴδιος ὁ πολιτισμὸς, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὶς τεχνολογικὲς καὶ τὶς πρωτόγονες μορφές τῆς ἐπιθετικότητας ὑπάρχει μιὰ ἀποφασιστικὴ διαφορά. Οἱ τελευταῖες δὲν ἦταν μόνο ποσοτικὰ διαφορετικὲς (δηλ. πιὸ ἀδύνατες), ἀλλὰ ἀπαιτοῦσαν ἐπίσης καὶ μιὰ μεγαλύτερη προσπάθεια, μιὰ μεγαλύτερη συμμετοχὴ τοῦ σώματος ἀπὸ ὅ,τι οἱ αὐτόματες ἢ οἱ ἡμιαυτόματες μηχανές τῆς ἐπιθετικότητας. Τὸ μαχαίρι, ἀκόμη καὶ τὸ πιστόλι εἶναι σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ «μέ-

ρος» τοῦ ἀτόμου ποὺ τὰ χρησιμοποιεῖ καὶ φέρνουν αὐτὸ τὸ ἄτομο σὲ στενότερη σχέση μὲ τὸ στόχο του. Τὰ ἀνθρώπινα θύματα τοῦ ὄπλου εἶναι μπροστὰ μας· τὰ θύματα τοῦ βομβαρδιστικοῦ ἀεροπλά-νου καὶ τοῦ πυραύλου δὲν πέφτουν κἂν στὴν ἀντίληψη τοῦ χειριστῆ.

Ἡ τεχνολογικὴ ἐπιθετικότητά ἀπελευθερώνει μιὰ ψυχικὴ δυναμικὴ, ἢ ὁποῖα ἐνισχύει τὶς καταστρεπτικὲς καὶ ἀντιερωτικὲς τάσεις τοῦ πουριτανικοῦ συμπλέγματος. Οἱ νέες μορφὲς τῆς ἐπιθετικότητος καταστρέφουν χωρὶς νὰ λερῶνει κανεὶς τὰ χέρια του, νὰ μολύνει τὸ σῶμα του ἢ νὰ σκοτίζει τὸ πνεῦμα του. Ὁ ἐκτελεστὴς παραμένει καθαρὸς τόσο ἀπὸ σωματικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ ψυχικὴ ἄποψη. Αὐτὴ ἡ καθαρότητα τοῦ ἐγκληματικοῦ ἔργου του δικαιολογεῖται διπλά, ὅταν γιὰ τὸ ἐθνικὸ συμφέρον στρέφεται ἐναντία στὸν ἐχθρὸ τοῦ ἔθνους. Στὸ ἀνώνυμο κύριο ἄρθρο τοῦ περιοδικοῦ *Les Temps Modernes* τοῦ Γενάρη 1966 χαράζεται μιὰ συνδετικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸν πόλεμο στὸ Βιετνάμ καὶ στὴν πουριτανικὴ παράδοση. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐχθροῦ εἶναι ἴδια μὲ αὐτὴ τῆς βρωμιᾶς στὴν ἀηδιαστικότερη μορφὴ της· ἡ πυκνὴ ζούγκλα εἶναι τὸ φυσικὸ του περιβάλλον καὶ τὸ ἀποκεφάλισμα ἢ τὸ ξεκοίλιασμα ὁ ἔμφυτος σὲ αὐτὸν τρόπον ἐνέργειας. Κατὰ συνέπεια τὸ κάψιμο τῶν σπιτιῶν του, ἡ ἀποψίλωση τῆς ζούγκλας καὶ ἡ δηλητηρίαση τῶν τροφῶν του δὲν εἶναι μόνο μιὰ στρατηγικὴ, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἠθικὴ ἐνέργεια : ἡ κολλητικὴ βρωμιὰ παραμερίζεται καὶ ὁ δρόμος ἐλευθερώνεται γιὰ ἓνα σύστημα πολιτικῆς ὑγιεινῆς καὶ δικαιοσύνης. Ἡ μαζικὴ ἐκκαθάριση τῆς συνείδησης ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῶν ἠθικῶν ἐνδοιασμῶν ἀναστέλλει ὀριστικὰ κάθε ἐξέγερση τοῦ Λόγου : οἱ ἠθικολόγοι, ποὺ ὀργανώνουν καὶ ὑποστηρίζουν τὸ ἔγκλημα, δὲν πτοοῦνται ἀπὸ κανένα σαρκασμὸ, κανένα χλευασμὸ καὶ καμιὰ σάτιρα. Ἕνας ἀπὸ αὐτούς, χωρὶς νὰ διακινδυνεύει νὰ γελοιοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ κοινό, μπορεῖ νὰ ἐξυμνήσει δημόσια σὰν «τὴ μεγαλύτερη ἐπιχείρηση στὴν ἱστορία τοῦ ἔθνους μας», τὸ ὅτι ἡ πλουσιότερη, ἡ ἰσχυρότερη καὶ πιὸ προοδευμένη χώρα τοῦ κόσμου κάνει τὸ πραγματικὰ ἱστορικὸ κατόρθωμα νὰ ἐξαπολύει τὴν κατα-

στρεπτική δύναμη τῆς τεχνικῆς της ὑπεροχῆς πάνω σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ φτωχὲς καὶ πιὸ ἀδύνατες χῶρες τοῦ κόσμου.

Ἡ μείωση τοῦ αἰσθήματος τῆς ἐνοχῆς καὶ τῆς εὐθύνης τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ἀπορόφησή τους ἀπὸ τὸν παντοδύναμο τεχνικὸ καὶ πολιτικὸ μηχανισμό συμβάλλουν ἐπίσης στὴν πτώση καὶ ἄλλων ἀξιών, ποὺμποροῦν νὰ ἐμποδίσουν καὶ νὰ μετουσιώσουν τὶς ἐπιθετικὲς ὀρμές. Ἄν καὶ ἡ στρατιωτικοποίηση τῆς κοινωνίας παραμένει τὸ αἰσθητότερο καὶ καταστρεπτικότερο σημάδι αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ξεχαστοῦν οἱ λιγότερο αἰσθητὲς ἐπιδράσεις της στὸν πνευματικὸ τομέα. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐπιδράσεις ἀφορᾷ τὴν ἔννοια καὶ τὴν ἀξία τῆς ἀλήθειας. Τὰ μαζικὰ μέσα ἐπικοινωνίας φαίνεται πὼς ἔχουν ἀπαλαχτεῖ ἀπὸ τὸ καθῆκον νὰ λένε τὴν ἀλήθεια, καὶ μάλιστα κατὰ ἰδιαιτέρο τρόπο. Δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ἀπλῶς ὅτι τὰ μαζικὰ μέσα ἐπικοινωνίας ψεύδονται (τὸ «ψέμα» προϋποθέτει μιὰ ὑποχρέωση ἀπέναντι στὴν ἀλήθεια)· μᾶλλον νοθεύουν τὴν ἀλήθεια μὲ παραλείψεις, τὰ γεγονότα μὲ σχόλια καὶ ἀξιολογήσεις, τὶς πληροφορίες μὲ διαφήμιση καὶ προπαγάνδα—ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπεξεργάζονται δημοσιογραφικὰ καὶ τὰ συνθέτουν σὲ ἓνα ἰσχυρὸ μέσο ὑποβολῆς. Οἱ δυσάρεστες ἀλήθειες—καὶ πόσες ἀπὸ τὶς ἀποφασιστικὲς ἀλήθειες δὲν εἶναι δυσάρεστες—κρύβονται ἀνάμεσα στὶς γραμμὲς ἢ ἀνακατεύονται μὲ ἀνοησίες, σάτιρα καὶ τὶς λεγόμενες «human interest stories». Ὁ καταναλωτὴς ἀγοράζει πρόθυμα αὐτὸ τὸ ἐμπόρευμα συχνὰ τὸ ἀγοράζει χωρὶς νὰ ξέρει, γιατί δὲν τοῦ εἶναι προσιτὴ μιὰ καλύτερη γνώμη. Ἡ ὑποχρέωση ἀπέναντι στὴν ἀλήθεια ἦταν βέβαια πάντα μιὰ δύσκολη ὑπόθεση, ποὺ συνοδευόταν συνήθως ἀπὸ μεγάλους περιορισμοὺς ἢ καταπίεση—ἀλλὰ ἀκριβῶς στὸ πλαίσιο τῆς γενικῆς καὶ δημοκρατικῆς ἀναζωογόνησης τῆς ἐπιθετικότητας ἢ ὑποτίμησης τῆς ἔννοιας τῆς ἀλήθειας ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία. Γιατὶ ἡ ἀλήθεια στὴν ἀκριβέστερη σημασία της εἶναι μιὰ ἀξία, καὶ ἐφόσον ἐξυπηρετεῖ τὴν προστασία καὶ τὴ βελτίωση τῆς ζωῆς εἶναι ἓνα βοήθημα στὸν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση καὶ τὸν ἑαυτό του, μὲ τὴ δική του ἀδυναμία καὶ τὴ δική του τάση καταστροφῆς. Ἀπὸ τὴν

ἄποψη αὐτή ἢ ἀλήθεια ἀνήκει στὸν τομέα τοῦ μετουσιωμένου ἔρωτα, τῆς εὐφυΐας, ἢ ὅποια, ἀφοῦ γίνεи ὑπεύθυνη καὶ αὐτόνομη, τείνει στή κατάργηση τῆς ἐξάρτησης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ἀνεξέλεγκτες καὶ καταπιεστικές δυνάμεις. Μὲ τὴν ὑποτίμηση αὐτῆς τῆς προστατευτικῆς καὶ ἀπελευθερωτικῆς λειτουργίας τῆς ἀλήθειας παραμερίζεται ἓνα ἀκόμη σημαντικό ἐμπόδιο ἐνάντια στήν καταστροφή.

Ἡ εἰσχώρηση τῆς ἐπιθετικότητας στὸν τομέα τῶν ὁρμῶν ζωῆς ὑποτάσσει σὲ αὐξανόμενο βαθμὸ τὴ φύση στὸ ὀργανωμένο ἐμπόριο. Ἡ φύση πέρα ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν ἐργασία, πέρα ἀπὸ τὶς πόλεις καὶ τοὺς αὐτοκινητοδρόμους ποὺ τὶς συνδέουν, παύει νὰ εἶναι κάτι ἄλλο—μιὰ ποιοτική διαφορά. Πρῶτα ἡ φύση μποροῦσε νὰ εἶναι ἓνας φυσικὸς χῶρος τοῦ ἔρωτα : ἓνας αἰσθησιακὸς κόσμος τῆς ἡρεμίας, τῆς εὐτυχίας, τοῦ ὠραίου· καταφύγιο καὶ προστασία ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ κεφαλαίου, τῆς συναλλαγῆς· ἓνας κόσμος τῆς αὐτόνομης ἀξίας—τῆς πλήρωσης. Σὰ χῶρος τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὴν κοινωνική ἐξάρτηση, σὰ χῶρος τῆς ἐπιθυμητῆς μοναξιᾶς ἢ φύση ἦταν τὸ προσιτὸ πεδίο τοῦ ἔρωτα : ἓνας τομέας τοῦ αἰσθησιακῶν ὠραίου, τοῦ ἀνώφελου σὲ ἀντίφαση πρὸς τὸ διοικούμενο σύνολο. Ἔτσι ἡ αἰσθητικὴ διάσταση σὰν ἐρωτικὴ εἶναι μιὰ διάσταση τῶν βιολογικῶν ἀναγκῶν, τῶν ὁρμῶν ζωῆς. Καὶ βιασμὸς καὶ παραμερισμὸς τῆς φύσης ἀπὸ τῆς ἀσχήμες τῆς ἐμπορικῆς ἐπέκτασης καὶ τῶν ὑποδουλωμένων σὲ αὐτὴ μαζῶν δὲν εἶναι μόνο μιὰ καταπίεση ρομαντικῶν ὀνείρων γιὰ ζωτικὲς ἐρωτικὲς ἐνέργειες (5).

Ὅταν στήν «κοινωνία τῆς ἀφθονίας» ἡ πρόσθετη καταπίεση ἐπιβάλλεται σὲ τόσο ἀνύποπτες καὶ φυσικὲς ἐκδηλώσεις, ἢ ὑπαρξή της διαπιστώνεται ἐπίσης καὶ σὲ τομεῖς ποὺ βρίσκονται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὶς γνωστές, τὶς ἐμφανεῖς μορφές τῆς ἐπιθετικότητας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἄς ἀναλογιστοῦμε ἀκόμη μιὰ φορὰ μὲ ποιὸν τρόπο προσφέρουν τὰ μαζικὰ μέσα ἐπικοινωνίας τὴ διαφήμιση καὶ τὶς πληροφορίες. Τυπικὴ εἶναι ἡ διαρκὴς ἐπανάληψη : ἡ ἴδια διαφήμιση, ποὺ ἐκπέμπεται διαρκῶς μὲ τὸ ἴδιο κείμενο ἢ τὴν ἴδια εἰκόνα· οἱ ἴδιες φράσεις

καί κοινοτυπίες, που διαδίδονται διαρκώς από τους πληροφορητές και τους διαμορφωτές της κοινής γνώμης· οί ίδιες θέσεις και προγράμματα των κομμάτων, που ανακοινώνονται διαρκώς από τους πολιτικούς. Σε σχέση με την ανάλυσή του της «μανίας της επανάληψης» ο Freud σχεδίασε την υπόθεση για τις όρμες θανάτου : σε αυτές έβλεπε την τάση του ανθρώπου για απόλυτη ήρεμία και κατάργηση των έσωτερικών συγκρούσεων, για την επιστροφή στο μητρικό σώμα και στο Μηδέν. Ο Χίτλερ γνώριζε πολύ καλά την υπερβολική σημασία της επανάληψης : το μεγαλύτερο ψέμα, που επαναλαμβάνεται συχνά, γίνεται εύκολα πιστευτό και παραδεκτό σαν αλήθεια. Άλλα και σε περιπτώσεις λιγότερο άκρικών προσβολών της αλήθειας ή αδιάκοπη επανάληψη μπροστά σε ένα περισσότερο ή λιγότερο ενδιαφερόμενο άκροατήριο ενεργεί καταστρεπτικά : καταστρέφει την πνευματική αυτονομία, την ευφυΐα και τη συνείδηση ευθύνης, παρασύρει σε όκηρΙΑ, υπακοή, ευχαρίστηση στη μείωση των συγκρούσεων, παρέχει προστασία από τραυματικούς νεωτερισμούς. Η κατεστημένη κοινωνία που προσφέρει την επανάληψη γίνεται ή μεγάλη μητρική άγκαλιά για τους πολίτες της. Φυσικά στο τέλος αυτού του δρόμου προς την όκηρΙΑ και τη μείωση των έσωτερικών συγκρούσεων δεν περιμένει ή τελευταία πλήρωση· ο δρόμος δεν οδηγεί στη Νιρβάνα της Ικανοποίησης των όρμων. Περιορίζει όμως το φορτίο της νόησης, τον κόπο και την ένταση που συνοδεύουν την αυτόνομη σκέψη — και από αυτή την άποψη ή πολιτική της επανάληψης γίνεται δραστική επιθετικότητα ενάντια στις κριτικές λειτουργίες του πνεύματος που ανιχνεύουν την κοινωνία.

Παραθέσαμε μερικές έντελως θεωρητικές θέσεις για τον ειδικό χαρακτήρα της επιθετικότητας στην «κοινωνία της άφθονίας». Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για κοινωνικά ωφέλιμη καταστροφή, ή όποια όμως έχει και μοιραΐα αποτελέσματα καθώς εξελίσσεται στο μέγεθος και στην έντασή της. Από την άποψη αυτή ή καταστροφή μετουσιώνεται έλλιπώς και μένει ανικανοποίητη. Αν εϋσταθεί ή θεωρία του Freud, ότι οί όρμες καταστροφής τείνουν στην

καταστροφή τῆς ζωῆς τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου χωρὶς νὰ διστάζουν μπρὸς στὴ ζωὴ τῶν ἄλλων, τότε θὰ μπορούσαμε πραγματικὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ μιὰ τάση αὐτοκτονίας αὐτῆς τῆς κοινωνίας, καὶ τὸ παγκόσμιο παιχνίδι μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ καταστροφή θὰ εἶχε βρεῖ μιὰ σταθερὴ βάση στὴ δομὴ τῶν ὁρμῶν τῶν ἀτόμων.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. *The Sane Society*, Rinerhart and Company, Inc., New York, 1955.
2. I. Zifferstein, στὸ *UCLA Daily Bruin*, Los Angeles, 24 Μαρτίου 1966. Πρὸβλ. ἐπίσης: M. Grotjahn, *Some Dynamics of Unconscious and Symbolic Communication in Present-day Television*. (*The Psycho - Analytic Study of Society*, τόμ. III, σελ. 356 κ.έ.) καὶ *Psychiatric Aspects of the Prevention of Nuclear War*, Group for the Advancement of Psychiatry, N. York 1964, κ.έ.
3. *The Nation*, 25 Αὐγούστου 1962, σελ. 65 : ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἄρθρο τοῦ γερουσιαστῆ William Proxmire.
4. *One-Dimensional Man*, Boston 1964.
5. Βλέπε στὸ βιβλίο μου *Eros and Civilization*, Boston 1954.